

УДК (UDC) 904.5 (477.73) "653" : 327 (477+489)
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.1\(45\).697](https://doi.org/10.33782/eminak2024.1(45).697)

DANISH PRESENCE IN THE DNIPRO-BUH ESTUARY WATER AREA IN THE 9TH – 13TH CENTURIES: PRESENTATION AND RESEARCH PROSPECTS OF THE ISSUE

*Volodymyr Kuzovkov*¹, *Oleksandr Smyrnov*², *Leonid Smyrnov*³

¹ Educational Complex № 141 «ORT» (Kyiv, Ukraine)

e-mail: kusovkov@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7263-6137>

^{2,3} Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolaiv, Ukraine)

² e-mail: smyrnov1@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7849-3840>

³ e-mail: gnom-8@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1955-9117>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to outline the prospects of scientific exploration of the Danish presence in the Dnipro-Buh estuary during the functioning of the route 'from the Varangians to the Greeks', namely from the 9th to the 13th century.

The scientific novelty. Information from the processed sources about the activities of the Danes on the way 'from the Varangians to the Greeks', in particular in the water area of the Dnipro-Buh estuary, is systematized. The main historical events of the region, in which, with varying degrees of probability, the Danes participated, and the prospects for further historical research in this field, are outlined. At the same time, the opportunities provided by the use of new technologies, in particular the study of genetic profiles, are taken into account.

Conclusions. From the 9th to the 13th century, the water area of the Dnipro-Buh estuary played a significant role in the functioning of the route 'from the Varangians to the Greeks'. On the island of St. Aetherius (now Berezan), re-equipment for sea navigation took place after passing the Dnipro River route. A large portion of travelers were from Scandinavia, including Danes. Next, the travelers could reach Constantinople via the Black Sea, or go to the states of the Muslim East.

The emergence of silver dirhams on the territory of Denmark testifies to the first contact of the Danes with Eastern Europe. Danish historical sources allow us to hypothesize about the actions of certain konungs (Ragnarr Loðbrók, Hvítserkr, and Hrørek) on the eastern waterways. Indirectly, these data give us the opportunity to make assumptions about the possibility of Danes traveling through the water area of the Dnipro-Buh estuary as early as the 9th century.

Information given by the authors from Islamic countries suggests the existence of a certain connection between Danish activity on the Iberian Peninsula and the Mediterranean Sea with the military campaigns of Kyivan princes aimed at Byzantium or the states of the Islamic East in the 9th and 10th centuries.

In the 11th and 12th centuries, the Dnipro-Buh estuary became a connecting link through which a flow of Danish mercenaries moved from the Baltic to Constantinople. The Danes became one of the units of the Varangian guard of the Byzantine emperors.

The materials of modern archaeological research of medieval antiquities on Berezan Island present new opportunities for uncovering the features of the route 'from the Varangians to the Greeks' functioning in the water area of the Dnipro-Buh estuary. The newly discovered burials of the travelers provide additional grounds for applying modern methods of genetic profile studying. That will make it possible to clarify the ethnic composition of people traveling on that waterway and to identify individual ethnic components, including the Danish one.

Keywords: Dnipro-Buh estuary, Denmark, Kyivan Rus, Vikings, Berezan, the path 'from the Varangians to the Greeks', the Varangians

ДАНСЬКА ПРИСУТНІСТЬ В АКВАТОРІЇ ДНІПРО-БУЗЬКОГО ЛИМАНУ У 9-13 СТОЛІТТЯХ: ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

Володимир Кузовков¹, Олександр Смирнов², Леонід Смирнов³

¹ Навчально-виховний комплекс № 141 «ОПТ» (Київ, Україна)

e-mail: kusovkov@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7263-6137>

^{2,3} Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

² e-mail: smyrnovl@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7849-3840>

³ e-mail: gnom-8@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1955-9117>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – окреслити перспективи наукових розвідок данської присутності у Дніпро-Бузькому лимані у часи функціонування шляху «з варяг у греки», тобто 9-13 ст.

Наукова новизна. Систематизовано свідчення джерел про діяльність данців на шляху «з варяг у греки», зокрема в акваторії Дніпро-Бузького лиману. Означені основні історичні події регіону, в яких, з різною вірогідністю, приймали участь данці, та перспективи подальших історичних досліджень у цьому напрямку. При цьому враховані можливості, що надає застосування нових технологій, зокрема дослідження генетичних профілів.

Висновки. Протягом 9-13 ст. акваторія Дніпро-Бузького лиману відіграла виняткову роль у функціонуванні шляху «з варяг у греки». На острові святого Еферія (сучасна Березань) відбувалося переоснащення для морського плавання після проходження Дніпровського річкового шляху. Значну частку мандрівників склали вихідці зі Скандинавії, включаючи і данців. Надалі Чорним морем мандрівники могли дістатись Константинополя, або відправитись до країн мусульманського Сходу.

Про перші контакти данців зі Східною Європою свідчить поява срібних дирхемів на теренах Данії. Данські історичні джерела дозволяють висувати гіпотези про дії певних конунгів (Рагнара Лодброка, Хвітсерка, Рюрика Ютландського) на східних водних магістралях. Опосередковано ці данні дозволяють робити припущення про можливість мандрів данців через акваторію Дніпро-Бузького лиману ще у 9 ст.

Свідчення авторів з країн ісламу дозволяють припускати існування у 9-10 ст. певного зв'язку між данською активністю на Піренейському півострові та Середземному морі з військовими акціями київських князів, спрямованими на Візантію, або держави ісламського Сходу.

У 11-12 ст. Дніпро-Бузький лиман стає сполучною ланкою, через яку з Балтики до Константинополя прямує потік данських найманців. Данці стають однією зі складових варязької гвардії візантійських імператорів.

Матеріали сучасних археологічних досліджень середньовічних старожитностей острова Березань вказують на нові можливості для розкриття особливостей функціонування шляху «з варяг у греки» в акваторії Дніпро-Бузького лиману. Вперше відкриті поховання мандрівників надають додаткове підґрунтя для застосування сучасних методик дослідження генетичних профілів. Це дозволить уточнити етнічний склад мандруючих цією водною магістраллю, виділити окремі етнічні компоненти, у тому числі й данський.

Ключові слова: Дніпро-Бузький лиман, Данія, Київська Русь, вікінги, Березань, шлях «з варяг у греки», варяги

Вступ

Протягом історичного періоду акваторія Дніпро-Бузького лиману залишалась місцем перетину транспортних артерії, а отже і цивілізаційних впливів. Доволі активним рух на цих транспортних комунікаціях спостерігався в добу Київської Русі. Акваторія лиману вважається одним з важливих пунктів на шляху «з варяг у греки», який відіграв неабияку роль у процесі формування держави Рюриковичів. Значна частина мандрівників на цьому шляху належала до скандинавів. Ця обставина відображає загальновідомі реалії «доби вікінгів» – скандинавську військову, економічну та культурну експансію, що у своїх класичних хронологічних межах відноситься до кінця 8 – 11 ст. Але із завершенням «доби вікінгів» використання скандинавами річкових шляхів Східної Європи не припиняється та продовжується до монгольської навали.

Часто складно точно ідентифікувати скандинавів, що пересувались шляхом «з варяг у греки» за їх походженням з конкретної країни чи місцевості. У науковій літературі закріпилася точка зору, згідно якій Східна Європа розглядається як своєрідна «зона інтересів» вихідців зі Швеції та Готланду. В той же час вважається, що військова й економічна діяльність данців і норвежців спрямовувалась у західному напрямку – до Британських островів, північної Німеччини та Франції, Ісландії¹. Відомі історичні факти перебування на Русі норвезьких королів Олафа Трюггвасона та Харальда III Суворого спростовують таке бачення по відношенню до вихідців з Норвегії. Скандинавські та візантійські джерела зі значними подробицями описують діяльність останнього у Візантійській імперії, куди він потрапив шляхом «з варяг у греки» і де був одним з керівників варязької гвардії².

Питання про данську активність на шляху «з варяг у греки», а отже і в акваторії Дніпро-Бузького лиману залишається відкритим. Отже, **метою дослідження** є окреслення перспектив наукових розвідок данської присутності у Дніпро-Бузькому лимані у часи функціонування шляху «з варяг у греки», тобто 9-13 ст.

Огляд літератури

На сьогодні існує значна історіографія середньовічного минулого країн Скандинавії, зокрема Данії. Однією з актуальних тем залишається дослідження міжнародних зв'язків регіону у «доби вікінгів». Але не всі вектори міжнародної діяльності скандинавів представлені рівномірно. І коли мова йде про Східну Європу та Київську Русь, то на перше місце виходить діяльність вихідців зі Швеції й острова Готланд³. Данські впливи у цьому регіоні часто вважались другорядними.

¹ Буайє Р. Викинги: история и цивилизация. Санкт-Петербург: Евразия, 2012. С. 134-135.

² Джаксон Т.Н. Четыре норвежских конунга на Руси: Из истории русско-норвежских отношений в последней трети X – первой половине XI в. Москва, 2000. 200 с.

³ Vasiliev A. The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge, 1946. 246 p.; Прицак О. Походження Русі. Київ: Обереги, 1997. Т. 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. 1304 с.; Джаксон Т.Н. Четыре норвежских конунга на Руси...; Duczko W. Viking Rus. Studies on the presence of Scandinavians in Eathern Europe. Leiden-Boston, 2004. 290 p.; Войтович Л. Князя доба: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.; Джонс Г. Викинги. Потомки Одина и Тора. Москва: Центрполиграф, 2007. 445 с.; Викинги: Между Скандинавией и Русью/ Авторы-составители А.А. Фетисов, А.С. Щавелев. Москва: Вече, 2009. 336 с.; Франклин С., Шепард Д. Начало Руси 750-1200. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2009. 672 с.; Буайє Р. Викинги... 416 с.; Christys A. Vikings in the South. Voyages to Iberia and the Mediterranean. London: Bloomsbury, 2015. 138 p.; Андрощук Ф. Осеберг. Загадки королевского кургана. Київ: Laurus, 2017. 124 с.; Хейвуд Дж. Люди Севера: История викингов, 793-1241. Москва: Альпина нон-фикшн, 2017.

Останнім часом в українській історіографії з'явилося декілька праць присвячених проблемі діяльності данців у Східній Європі. Автори розглянули дансько-руські зв'язки та взаємовпливи у різних сферах життя⁴. Але проблема вірогідної присутності данців в акваторії Дніпро-Бузького лиману ще не отримала достатнього висвітлення.

Останні десятиліття ведуться інтенсивні дослідження середньовічних старожитностей острова Березань і місця акваторії Дніпро-Бузького лиману в історичних подіях доби функціонування шляху «з варяг у греки»⁵. За цей час вдалось виділити значну групу поховань цього періоду та дослідити історичний контекст скандинавської присутності у регіоні. Але виділити окремі етнічні компоненти часто залишається складним завданням і потребує нових підходів.

МАТЕРІАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ПРО СКАНДИНАВСЬКУ АКТИВНІСТЬ НА ВОДНИХ ШЛЯХАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Матеріальні джерела про скандинавську активність на водних шляхах Східної Європи доволі значні. Певним індикатором східноєвропейських зв'язків Данії є поява на її теренах східного срібла. Археологічно цей факт прослідковується з середини 9 ст. і відображається у скарбах. Всього знайдено 4 000 дирхемів, з яких 1000 – на острові Борнхольм⁶. З кінця 9 ст. головним джерелом монетного срібла зі Сходу стає емірат Саманідів (столиця – Бухара).

На початку 21 ст. наукові знання про добу вікінгів значною мірою розширили студії ДНК. Дослідження скандинавських військових таборів 870-х років на теренах Дербішира в Англії довели, що до складу контингентів, які вели військові

452 с.; *Margaryan A., Lawson D.J., Sikora M. et al. Population genomics of the Viking world // Nature. 2020. № 585. P. 390-396. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2688-8>; Прайс Н. История викингов: Дети Ясенья и Вязя / пер. с англ. В.В. Стенановой. Москва: Колибри, 2021. 528 с.*

⁴ *Войтович Л. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі ХХ-ХХІ ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. Львів, 2011. Вип. 20. С. 142-188; Войтович Л. Чи був Рагнар Лодброк у Руських землях // Україна в Центрально-Східній Європі. 2016. Вип. 16. С. 93-107; Луговий О.М. «Дани» на Русі та у Візантії на початку ХІ ст. // Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. 2016. № 13. С. 69-76; Губарев О.Л. Рюрик Скъельдунг. Санкт-Петербург: Евразия, 2019. 320 с.; Андрушук Ф.О. Від вікінгів до Русі. Київ: Наукове некомерційне видання, 2022. 212 с.*

⁵ *Крутілов В.В., Смирнов О.І., Бондаренко Д.В. Розкопки античного поселення Борисфен (о. Березань) на ділянці ГШ // Археологічні дослідження в Україні 2016 р. Київ, 2018. С. 159-161; Кузовков В.В. Похід русів на Каспій і русько-хазарська угода у контексті міжнародних відносин першої чверті Х століття // Colloquia Russica. 2021. Series I, Vol. 10: Diplomacy of Medieval Rus' of the 10th – 16th cc. С. 25-35; Смирнов О.І., Кузовков В.В. Острів Березань на шляху «з варяг у греки» (за матеріалами археологічних досліджень 2007-2016 рр.) // III-IV Конгрес сходовознавців (до 150-ї річниці від дня народження Агатангела Кримського). Збірник матеріалів м. Київ, 23-24 грудня 2020 р. Київ, 2020. Ч. 1. С. 105-107; Кузовков В.В. Походи русів у Табарістан у другій половині ІХ – на початку Х століть: маршрут і місце у міжнародних відносинах (за свідченнями ібн Ісфандіяра) // Емінак. 2021. № 1 (33). С. 59-66. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.1\(33\).510](https://doi.org/10.33782/eminak2021.1(33).510); Kuzovkov V. Dniro-Buh Estuary Coast in Context of Eastern Campaigns of Prince Sviatoslav (964-972) // Емінак. 2021. № 3 (35). P. 59-66. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.3\(35\).541](https://doi.org/10.33782/eminak2021.3(35).541); Кузовков В.В. Руси vs кармати: новий погляд на події в Барда'а в 40-х роках Х століття // Сходовознавство. 2022. № 89. С. 25-48. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2022.89.025>*

⁶ *Андрушук Ф.О. Від вікінгів до Русі... С. 24; Древняя Русь в средневековом мире: энциклопедия / Институт всеобщей истории РАН; Под общей ред. Е.А. Мельниковой, В.Я. Петрухина. Москва: Ладомір, 2014. С. 224.*

дії проти Вессекса, входили вояки з усієї Скандинавії, а також Британських островів, континентальних поселень, а не тільки данці⁷.

Гендерні історичні дослідження з використанням остеологічного аналізу і ДНК-студій дозволили по новому подивитись на матеріали поховальних комплексів, відкритих раніше. Так, поховання Vj.581 з могильника у місті Бірка (Швеція) тривалий час вважалося тим, що належить знатному вояку середини 10 ст. Але дослідження 2011 і 2017 років довели, що похований є жінкою. Цей висновок викликав справжню дискусію стосовно ролі жінки у скандинавському суспільстві доби вікінгів⁸. Аналіз профілю ДНК однієї з жінок, яку поховали в Усеберзькому кораблі (Вестфолл, Норвегія), дозволив встановити її походження з причорноморського регіону, що підтверджує зв'язки Норвегії зі Сходом у добу вікінгів⁹.

У 2020 р. з'явилось перше узагальнююче дослідження ДНК профілів доби вікінгів¹⁰. Його матеріали доводять, що протягом доби вікінгів серед скандинавів, що перебували у Східній Європі, переважав шведський компонент, але данський і норвезький також були присутніми. Слід зазначити, що матеріали дослідження обмежувались окремими пам'ятками і не дозволяють робити остаточні коректні висновки про співвідношення груп вихідців зі Скандинавії, що прибували до Східної Європи протягом кінця 8 – 11 ст. Отже, подальші генетичні дослідження з більшим залученням матеріалу дозволять значно розширити та конкретизувати наші знання про походження скандинавів, які мандрували східними водними шляхами.

ДНПРО-БУЗЬКИЙ ЛИМАН У СИСТЕМІ ВОДНИХ ШЛЯХІВ СКАНДИНАВСЬКИХ МАНДРІВНИКІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Протягом 8-9 ст. складається система водних шляхів Східної Європи, яким користувались скандинавські мандрівники. Візантійські та східні письмові джерела у більшості випадків ідентифікують їх, як «росів» або «русів», тобто «русь» з джерел, що походять з Київської Русі. У «Повість минулих літ» поряд з етнонімом «русь» використовується етнонім «варяги», яким позначають вихідців зі Скандинавії¹¹.

Дуже часто складно з'ясувати з якої частини Скандинавії походять ті чи інші «руси» і «варяги». Але опосередковані згадки джерел дозволяють бачити наявність серед цих купців чи вояків і тих, хто походить з Данії, або має данське коріння. Так, «Повість минулих літ» згадує серед народів, з яких походять варяги, «урман» і «англян»¹². У першому етнонімі ми можемо бачити данів і норвежців, а у другому – мешканців Данелага, які мали данське походження.

На початку «доби вікінгів» головним стимулом діяльності скандинавів на східноєвропейських водних шляхах було бажання дістатись ринків халіфату –

⁷ Прайс Н. История викингов... С. 336-337.

⁸ Ibid. С. 179-180, 315.

⁹ Holck P. The oseberg ship burial, Norway: new thoughts on the skeletons from the grave mound // European Journal of Archaeology. 2006. Vol. 9 (2-3). P. 185-210. DOI: <https://doi.org/10.1177/146195710708612>; Андрущук Ф. Осеберг... С. 87-91.

¹⁰ Margaryan A., Lawson D.J., Sikora M. et al. Population genomics...

¹¹ Повесть временных лет / Сост. Д.С. Лихачев. Москва: АН СССР, 1950. Ч. 1: Текст и перевод. С. 23, 33, 39.

¹² Ibid. С. 18.

джерел східного монетного срібла (дирхемів). Згодом все більш важливим стає шлях «з варяг у греки», який вів скандинавів до Візантії.

Дніпро-Бузький лиман виступав важливою сполучною ланкою на водних комунікаціях, що вели скандинавських мандрівників до Візантії. Відрізок водного шляху від Києва до Константинополя у подробицях описаний Константином VII Багрянородним («Про управління імперією»). У цьому джерелі акваторія лиману, зокрема о. св. Еферія (вірогідно, о. Березань) представлені, як місце переоснащення кораблів для подальшої мандрівки та місце відпочинку¹³.

Східні джерела 9-10 ст. дозволяють стверджувати, що через Дніпро-Бузький лиман і Чорне море скандинави потрапляли й до країн Сходу. Так, Ібн Хордадбех (80-ті роки 9 ст.) повідомляв, що руси потрапляють до Каспію через Дон («Таніс, ріку слов'ян») і Волгу (Атіл)¹⁴. Ібн аль-Факіх, змальовуючи ситуацію межі 9-10 ст., конкретизує свідчення Ібн Хордадбеха та повідомляє, що руси просуваються водним шляхом з володінь Візантії до Самкаршу (можливо, Таматарха), а далі через «ріку слов'ян» (тобто Дон і Волгу) потрапляють до Каспію¹⁵. Аль-Масуді (середина 10 ст.), надаючи опис реалій першої половини 10 ст., повідомляє, що відомим йому вихідним пунктом для просування русів на Каспій є море Бунтус, тобто Чорне море¹⁶.

Отже, свідчення східних авторів дозволяють реконструювати шлях, яким скандинави потрапляли до Каспію, а звідти до країн ісламського Сходу. Вірогідно, що цей шлях проходив за наступним маршрутом Подніпров'я – Дніпро – Дніпро-Бузький лиман – узбережжя Криму – Керченська протока – Дон – волок – Волга – Каспій.

Обидва шляхи з Подніпров'я до Візантії та до країн Сходу активно використовувались не тільки з торговельними цілями, а й для військових акцій Русі, в яких значну роль відігравали скандинавські контингенти. І хоча джерела, які описують ці походи, не надають нам чітких свідчень про походження скандинавських вояків, але ж, з високою вірогідністю, ми можемо припустити, що частина з них була данського походження. Тільки протягом 860-960-х років відомо декілька військових акцій русів з підтвердженою, або вірогідною участю скандинавських контингентів:

- 860 р. похід київських князів Аскольда та Діра на Константинополь¹⁷;
- Між 864 і 882 рр. – похід русів на Каспій і дії проти шийтської династії Зіяїдів у Табарістані (південне узбережжя Каспія)¹⁸;
- 907 р. похід київського князя Олега на Константинополь¹⁹;

¹³ *Константин Багрянородный. Об управлении империей.* Москва: Наука, 1989. С. 44-51.

¹⁴ *Ибн Хордадбех. Книга путей и стран.* Баку: Элм, 1987. С. 123-124.

¹⁵ *Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. 3: Восточные источники.* Москва, 2009. С. 35.

¹⁶ *Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв.* Москва: Издательство восточной литературы, 1963. С. 196-197, 198-201.

¹⁷ *Повесть временных лет...* Ч. 1. С. 19, 215; *Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийский царей.* Санкт-Петербург: Алетейя, 2009. С. 129-130; *Иоанн Диакон. Венецианская хроника // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. 4: Западноевропейские источники.* Москва, 2010. С. 53-54; *Хроника Симеона Магистра и Логофета / Перевод А.Ю. Виноградова, вступительная статья и комментарии П.В. Кузенкова.* Москва, 2014. С. 186.

¹⁸ *Ибн Исфандийар. История Табаристана // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. 3: Восточные источники.* Москва, 2009. С. 164-166.

¹⁹ *Повесть временных лет...* С. 23-25, 220-222.

- 909-911 рр. дії русів на Каспії (знов, Табарістан) проти Саманідів²⁰;
- Між 913 та 917 рр. похід на Каспій, дії проти Саманідів і Саджидів²¹;
- 941 р. похід київського князя Ігоря на Константинополь²²;
- 944 р. похід князя Ігоря на Дунай²³;
- 944-945 рр. похід русів на Барда'а²⁴
- На межі 950-960-х рр. хозарський цар Йосип стримує напади русів, не дозволяючи їм пройти до Каспійського моря²⁵;
- 965 р. похід київського князя Святослава проти Хозарії та захоплення Саркелу (Білої Вежі), фортеці, що контролювала волок з Дону до Волги і контроль над якою надавав русам доступ до Поволжя та Каспію²⁶;
- 968-969 рр. похід русів проти Хозарії, Волзької Булгарії²⁷;
- 968 р. похід князя Святослава на Дунайську Болгарію²⁸;
- 970-971 рр. війна з Візантією за контроль над Дунайською Болгарією²⁹.

Опосередковані свідчення про політичні обставини включення Дніпро-Бузького лиману до мережі водних шляхів, якими користувались скандинави, нам надають джерела про події першої половини 9 ст. Так, «Життя Георгія Амастридського» повідомляє про грабінницький напад русів на візантійські володіння у Чорному морі³⁰.

Більше обговорення серед науковців викликали свідчення про посольство русів до резиденції франкського імператора Людовіка Благочестивого в Інгельгеймі у 839 р.³¹ Текст «Бертинських аналів» дозволяє стверджувати, що у 838 р. послі русів (Rhos) відвідали Константинополь з метою укладання договору «про дружбу», звідки потрапили з візантійським посольством до імперії франків. Поява посольства русів в Інгельгеймі викликала підозру при франкському імператорському дворі у тому, що вони шпигуни. З'ясувалось, що послі були «свеонами» («шведи»), а їх правитель носив титул «хакан». Джерела цих часів

²⁰ *Ибн Исфандийар*. История Табаристана... С. 164-165; *Кузовков В.В.* Походи русів у Табарістан... С. 59-66.

²¹ *Минорский В.Ф.* История Ширвана и Дербента... С. 196-197, 198-201; *ал-Масуди*. Золотые копи и россыпи самоцветов // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. 3: Восточные источники. Москва 2009. С. 114-116; *Кузовков В.В.* Похід русів на Каспій... С. 25-35.

²² *Продолжатель Феофана*. Жизнеописания византийских царей... С. 262-263; *Хроника Симеона Магистра и Логофета*... С. 231-232; *Лиутпранд Кремонский*. Антаподосис. Книга об Оттоне. Отчет о посольстве в Константинополь. Москва, 2006. С. 96-97; *Повесть временных лет*... Ч. 1. С. 33.

²³ *Повесть временных лет*... Ч. 1. С. 33-34.

²⁴ *Ibn Miskawayh*. The eclipse of the Abbasid caliphate, original chronicles of the fourth Islamic century / Edited, translated, and elucidated by *H.F. Amedroz, D.S. Margoliouth*. Oxford, 1921. Vol. V. P. 67-74; *Мовсес Каланкатваци*. История страны Алуанк. Ереван, 1984, С. 169; *Кузовков В.В.* Руси vs карматы... С. 25-48.

²⁵ *Коковцов П.К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград: АН СССР, 1932. С. 83-84.

²⁶ *Повесть временных лет*... Ч. 1. С. 47.

²⁷ *Ибн Хаукал*. Книга путей и стран // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. 3: Восточные источники. Москва, 2009. С. 88-89.

²⁸ *Лев Диакон*. История. Москва: Наука, 1988. С. 36-37, 43-45.

²⁹ *Ibid.* С. 57-59, 68-82.

³⁰ *Житие Георгия Амастридского* // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. 2: Византийские источники. Москва, 2010. С. 129-130.

³¹ *Бертинские анналы* // Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. 4: Западноевропейские источники. Москва, 2010. С. 18-21; *Франклин С., Шепард Д.* Начало Руси 750-1200... С. 57-59; *Duczko W.* Viking Rus... P. 10-59; *Толочко А.П.* Очерки начальной Руси. Киев: Лаурус, 2015. С. 110-113.

називають серед представників візантійської аристократії двох чоловіків зі скандинавським ім'ям Інгер, що свідчить про проникнення скандинавів на службу до Константинополя³².

Археологічні дослідження останніх десятиліть надали можливість відслідкувати і данські зв'язки місії русів до Інгельгейму. Під час розкопок Хедебу, Рібе і Тісьо були знайдені три свинцеві печатки, що належали патрикію Феодосію, вірогідному учаснику візантійського посольства до Людовіка Благочестивого³³.

Польський дослідник В. Дужко зробив припущення, що однією з цілей посольства були й перемовини з данцями. Останні могли розглядатись візантійською дипломатією як потенційні союзники в умовах важкої війни проти халіфату Аббасидів³⁴. Обговорення ходу війни та підтвердження угоди «вічної дружби і любові» між двома імперіями й було офіційною ціллю візантійського посольства до Інгельгейму³⁵.

Приймаючи до уваги припущення В. Дужко, можна відмітити, що данські контингенти могли прибути до Візантії саме шляхом «з варяг у греки» через Дніпро-Бузький лиман. Також вірогідним могло бути використання данцями східного шляху через нижню течію Волги до Каспію задля нападу на ісламські володіння у тому регіоні. Пізніше ми зможемо спостерігати такі військові акції русів³⁶.

Важливо, що на фоні війни з Аббасидами відбувається і візантійська місія спафарокандитата Петрони до Хозарії (близько 833-838 рр.)³⁷. Одним з її наслідків стає розбудова хозарської фортеці Саркел на волоку з Дона до Волги та зближення між Хазарією та Візантією. Ці обставини зробили можливим більш ефективно використання скандинавами згаданої вище водної магістралі Подніпров'я – Дніпро – Дніпро-Бузький лиман – узбережжя Криму – Керченська протока – Дон – волок – Волга – Каспій.

ДАНЦІ ТА ПРАВЛЯЧА ЕЛІТА КИЇВСЬКОЇ РУСІ У 9-10 СТ.

Одним зі спірних питань залишається участь данців у формуванні правлячої еліти Київської Русі. Вже декілька століть триває дискусія про походження засновника династії Рюриковичів. Одна з поширених версій – тотожність літописного Рюрика та Роріка Ютландського – яка має, як багато прихильників, так і критиків³⁸.

Приймаючи таке ототожненнями, пов'язуємо правлячу аристократію Русі та Данії. Рорік Ютландський був представником стародавньої датської династії Скельдунгів, відомої за письмовими джерелами з 6 ст. У 80-х роках 9 ст. Скельдунги втратили владу в Ютландії, яка перейшла до шведського конунга Олафа. У синів

³² *Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийский царей... С. 153; Хроника Симеона Магистра и Логофета... С. 179.*

³³ *Толочко А.П. Очерки начальной Руси... С. 113.*

³⁴ *Duczko W. Viking Rus... P. 18-19.*

³⁵ *Бертинские анналы... С. 18-21.*

³⁶ *Кузовков В.В. Походы русів у Табарістан... С. 59-66.*

³⁷ *Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийский царей... С. 84; Константин Багрянородный. Об управлении империей... С. 170-173.*

³⁸ *Розгляд основних версій походження Рюрика див.: Войтович Л. Княжа доба... С. 196-203; Губарев О.Л. Рюрик Скельдунг... Біографічні данні про Роріка Ютландського див.: Андрушук Ф.О. Від вікінгів до Русі... С. 17-20.*

Олафа ці землі відібрав засновник нової датської королівської династії Кнютлінгів – Кнуд I Гардекнуд (917-948).

За версією Л. Войтовича, Рорік Ютландський був сином Хальфдана Старого та онуком норвезького конунга Ейстейна. Хальфдан Старий правив певними володіннями в Ютландії у 810-820 рр.³⁹

Данські політичні зв'язки з ранньою Руссю знайшли відображення і в епосі. Розглядаючи свідчення «саг про давні часи», Л. Войтович стверджує, що першим скандинавським конунгом, що потрапив шляхом «з варяг у греки» з Балтики до Константинополя й, отже, пройшов через акваторію Дніпро-Бузького лиману, був данської Скельдунг Ейрік Мандрівник (друга половина 8 ст.). Ейстейн, дід Роріка Ютландського, приходився Ейріку братом⁴⁰.

Саксон Граматик описує походи на Схід легендарного данського конунга 9 ст. Рагнара Лодброка⁴¹. За свідченнями його твору («Діяння данів»), Рагнар переміг «короля гелеспонтців» Діана, який загинув у битві. Під час другого зіткнення Рагнар переміг синів Діана, які отримали допомогу «короля рутенів». З точки зору логіки оповідання Саксона Граматика у «гелеспонтцах» можна бачити візантійців, а в «рутенах» – русів. У бою данський конунг використовує спеціальні прилади – «бронзових конів», поставлених на колеса. Остання обставина нагадує дії князя Олега під Константинополем (907 р.), де він поставив на колеса свої кораблі, щоб налякати візантійців⁴².

Далі автор повідомляє, що Рагнар передав завойовані землі своєму синові – Хвітсерку (Відсерку). Але той загинув, потрапивши у полон до Даксона, сина «короля гелеспонцев» Діана. Опис епізоду з полоном Хвітсерка (Відсерка) схожий з сюжетом про вбивство Олегом князя Аскольда (882 р.). Остання обставина сприяла появі версії про тотожність Хвітсерка (Відсерка) й Аскольда⁴³.

Співвіднесення Хвітсерка та Аскольда дозволяє припускати й існування інших данських родинних зв'язків у правлячій еліті русів. Ісландські саги (Сага про Олафа Трюггвассона та «Сага Плоского острова») повідомляють про те, що Кнуд I (917-948) був сином Сігурда Змієокого й онуком Рагнара Лодброка та Аслауг⁴⁴. Приймаючи версію Л. Войтовича про тотожність Аскольда та Хвітсерка, ми можемо допускати, що Кнуд I приходився племінником Аскольду, оскільки його батько та Хвітсерк (Аскольд) у цьому випадку були рідними братами. Остання теза дозволяє бачити в епізодах суперництва Північної Русі Олега та Ігоря з Південною Руссю Аскольда та Діра, яке описано у «Повісті минулих літ», суперництво двох скандинавських кланів, очолених Скельдунгами та нащадками Рагнара Лодброка за контроль над шляхом «з варяг у греки».

Отже, на сьогодні свідчення епічних джерел дозволяють нам робити тільки гіпотетичні припущення стосовно фактів діяльності того чи іншого данського мандрівника на шляху «з варяг у греки», але ми можемо констатувати, що цей шлях сприймався у добу вікінгів і як поле для політичної, військової й економічної діяльності данців.

³⁹ *Войтович Л.* Загадки вікінгів... С. 159-163.

⁴⁰ *Войтович Л.В.* Хольмгард – Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века // Вестник Удмуртского университета. История – филология. 2015. Т. 25, вып. 1. С. 8.

⁴¹ *Саксон Грамматик.* Деяния данов. Москва: Русская панорама, 2017. Т. 1. С. 330, 333-334.

⁴² *Повесть временных лет...* Ч. 1. С. 24.

⁴³ *Войтович Л.* Княжа доба... С. 205.

⁴⁴ *Андрощук Ф.О.* Від вікінгів до Русі... С. 101.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ВТОРГНЕНЬ СКАНДИНАВІВ НА ПІРЕНЕЙСЬКИЙ ПІВОСТРІВ З ВІЙСЬКОВОЮ АКТИВНІСТЮ РУСИ НА ВОДНИХ ШЛЯХАХ ЧЕРЕЗ ДНІПРО-БУЗЬКИЙ ЛИМАН

Інший важливий сюжет, який, вірогідно, має відношення до мандрівок данців через Дніпро-Бузький лиман, пов'язаний із синхронністю вторгнень норманів на Піренейський півострів з діяльністю певних груп скандинавів на водних шляхах Східної Європи, у тому числі й тими, що проходили Дніпро-Бузьким лиманом. На цей зв'язок звернули увагу ще арабські автори 10 ст. аль-Масуді та ібн Хаукаль.

Аль-Масуді, описуючи один з походів русів на Каспій, що трапився після 300 р.х. (912-913 рр.), називає найбільшу групу з них «луда'ана». Представники цієї групи «відвідують задля торгівлі країну Андалус, Італію, Константинополь й хозар». В.Ф. Мінорський запропонував бачити в «луда'ана» одну з форм етноніма «нормани» – «лордмани»⁴⁵. Отже, свідчення аль-Масуді доводять, що на його думку принаймні частину русів, які ходили у походи на Каспії, складали скандинавські контингенти. У той же час серед скандинавів він не виокремлює данців, норвежців і шведів, взагалі сприймаючи їх, як єдину групу.

Аль-Масуді повідомляє, що «маджуси» (шанувальники вогню) напали на аль-Андалус близько 300 (912-913 рр.) і вважає, що вони були русами. Вірогідно, що цю звістку слід розглядати у контексті наведеного вище повідомлення того ж аль-Масуді про похід русів на Каспій, який мав місце невдовзі після 300 р.х.⁴⁶ Вторгнення русів в аль-Андалус близько 300 р.х. згадує тільки цей автор, що дозволяє припустити помилку у датуванні події, або констатацію самих фактів нападів на аль-Андалус зі спробою прив'язати їх до певного часу. У цих повідомленнях аль-Масуді не розділяє норманів з руссю, а практично ототожнює їх, вказуючи на зв'язок їх дій на Каспії та в аль-Андалус.

До аль-Масуді скандинавських нападників на Андалусію називав руссю арабський автор аль-Якубі, описуючи їх вторгнення до регіону Севільї у 229 р.х. (843–844 рр.)⁴⁷ Але на відміну від аль-Масуді він не пов'язує діяльність цих «русів» з групами, які діяли у Східній Європі та ходили на Каспій. Крім того, інші автори, які описували напад на Севілью у 229 р.х. (843–844 рр.), називали нападників не «русами», а «ал-урдуманійун» (похідне від «нормани») ⁴⁸. Найбільш вірогідно, що нормани, які атакували Севілью, прийшли з бази у Нуармутє в гирлі Луари⁴⁹. Скандинави, які діяли вздовж узбережжя Франції, були переважно данцями⁵⁰. Цікаве припущення висловив О.Л. Губарев, який пов'язав русів аль-Якубі з «фрісландськими данцями» Харальда Клака і Рьоріка Фрісландського, які, на його думку, й прийняли участь у поході на аль-Андалус перед тим, як розгорнути свою діяльність на Сході⁵¹.

Джерела дозволяють стверджувати і про опосередкований зв'язок походу Б'йорна Залізнокобога і Хастингса в Іспанію та Середземне море (859-862) з діями

⁴⁵ *Минорский В.Ф.* История Ширвана и Дербента... С. 198; Древняя Русь в свете зарубежных источников... Т. 3. С. 114-116.

⁴⁶ Древняя Русь в свете зарубежных источников... Т. 3. С. 112-113, 114-116.

⁴⁷ *Idid.* С. 38.

⁴⁸ *Калинина Т.М.* Арабские учёные о нашествии норманнов на Севилью в 844 г. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. Восточная и Северная Европа в средневековье. Москва, 2001. С. 190-210.

⁴⁹ *Хейвуд Дж.* Люди Севера... С. 120-121; *Прайс Н.* История викингов... С. 354-355.

⁵⁰ *Буайе Р.* Викинги... С. 105.

⁵¹ *Губарев О.Л.* Рюрик Скъельдунг... С. 49.

русів під Константинополем (860 р.). Перший похід знайшов відображення у багатьох ісламських, західноєвропейських і скандинавських джерелах. Загони Б'йорна і Хастингса пограбували середземноморське узбережжя Іспанії, південної Франції, Італії та північної Африки⁵². За версією Дж. Хейвуда, близько 860 р. після грабунку італійського узбережжя сліди цієї ескадри норманів зникають зі сторінок джерел на рік. Робляться припущення про вірогідність їх дій у різних кінцях Східного Середземномор'я: або біля Константинополя, або біля Александрії (Єгипет)⁵³. На користь такої точки зору може слугувати свідчення арабського автора ібн Кутїа. Він повідомляв, що «маджуси», які напали на Севілью у 844 р., потім дістались «країни ар-Рум» (Візантія) та Александрії. Їх мандрівка зайняла 14 років, тобто продовжувалась до 859 р.⁵⁴ Отже, схоже, свідчення ібн Кутїа поєднують дві скандинавські експедиції (844 і 859-862 рр.) в одну й опосередковано підтверджують можливість просування Б'йорна і Хастингса у Східне Середземномор'я. Але згадки Бертинських анналів про наявність у цей час норманів біля узбережжя Південної Франції та Італії доводять, що припущення Дж. Хейвуда є певним перебільшенням⁵⁵. У 861 р. нормани Б'йорна і Хастингса знов повертаються до Західного Середземномор'я й у 862 р. закінчують свій похід поверненням до власних баз у гирлі Луари⁵⁶.

Фактично синхронно з діями Б'йорна і Хастингса відбувся поход русів на Константинополь у 860 р. і ця обставина викликала появу версії про можливий зв'язок цих військових акцій⁵⁷. Найперші свідчення про цей похід доносять візантійські джерела, серед яких і твори сучасника подій константинопольського патріарха Фотія⁵⁸. «Повість минулих літ» наводить імена його керівників – київських князів Аскольда та Діра⁵⁹. Серед західних авторів важливу інформацію надає венеціанський хроніст Іоанн Діакон, який вважає нападників «норманами»⁶⁰. Версію про можливу узгодженість дій норманів у Середземному та русів у Чорному морях докладно розглянув і підтримав О. Васильєв⁶¹. В українській історіографії її підтримав Л. Войтович⁶². Ототожнюючи Аскольда з Хвітсерком (Відсерком), сином Рагнара Лодброка, Л. Войтович створював підґрунтя для додаткового аргументу стосовно зв'язку між двома експедиціями, оскільки за свідченням низки джерел Б'йорн Залізнобокий також вважається сином Рагнара Лодброка⁶³ й отже доводився братом Хвітсерку – Аскольду.

Про безпосередній зв'язок дій русів у Східній Європі проти Хазарського каганату і в Іспанії (Андалусії) повідомляв арабських географ ібн Хаукаль. За його свідченням, руси спустошили м. Булгар «і напали на Хозаран, Самандар і Ігіль, у

⁵² Idid. P. 146-147.

⁵³ Хейвуд Дж. Люди Севера... С. 221; Christys A. Vikings in the South... P. 62.

⁵⁴ Калинина Т.М. Арабские учёные о нашествии норманнов на Севилью... С. 190-210.

⁵⁵ Idid. P. 60.

⁵⁶ Хейвуд Дж. Люди Севера... С. 221.

⁵⁷ Christys A. Vikings in the South... P. 62-63.

⁵⁸ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. 2: Византийские источники, Москва, 2010. С. 132.

⁵⁹ Повесть временных лет... Ч. 1. С. 19, 215.

⁶⁰ Иоанн Диакон. Венецианская хроника... С. 53-54

⁶¹ Vasiliev A. The Russian Attack on Constantinople in 860... P. 236-237.

⁶² Войтович Л. Чи був Рагнар Лодброк у Руських землях... С. 93-107.

⁶³ Саксон Грамматик. Деяния данов... Т. 1. С. 328-329; Роскильська хроника // Датские хроники XII века. Москва, 2022. С. 19.

році 358 (968-969), і відправились той час же після до країни Візантія та в Андалусію, і поділились на дві групи»⁶⁴. У контексті історичних подій логічно бачити у «відправленні» русів до Візантії участь частини контингентів Київської Русі, які воювали у хозар та їх союзників, у бойових діях проти армії імператора Іоанна Цимісія на Балканах у 970-971 рр. Відплиття певних загонів до Андалусії вимагає додаткового пояснення.

Аналізуючи свідчення ібн Хаукаля, слід зазначити, що у часи правління київського князя Святослава дійсно мали місце декілька нападів скандинавів на держави Піренейського півострова. Вони відбулись протягом 966-972 рр.⁶⁵ Ці напади знайшли відображення у багатьох християнських і мусульманських місцевих письмових джерелах⁶⁶. Жертвами нападів, що відбулись у 960-х роках, були володіння християнських правителів. Напади, що були спрямовані на володіння кордовських халіфів в Андалусії, відбулись у 360 (971-972 рр.). Остання обставина дозволяє співвідносити нападників з русами ібн Хаукаля, які після походу 358 (968-969 рр.) відправились до Андалусії. Місцеві іспансько-арабські джерела називають їх традиційно «маджусами» та не уточнюють, що вони є русами⁶⁷. Це протиріччя може пояснюватись тим, що участь у походах у мусульманську Іспанію брали не вихідці з Русі, а саме скандинави, які склали частину військових контингентів Святослава. Приймавши участь у походах київського князя, вони мали можливість повернутись до Скандинавії і через рік приєднатись до тих загонів, які спрямовували свої напади в Андалусію.

Складно ідентифікувати норманів, що діяли в Іспанії. Згідно християнським джерелам, ім'я ватажка тих з них, хто діяв у 960-х роках у Галісії Гундеред⁶⁸. А. Христіс вважає його сином норвезького короля Гаральда Прекрасноволосого⁶⁹. Це дозволяє припустити, що частина нападників, які діяли в Галісії, були норвежцями.

Окремої уваги, на наш погляд, заслуговує і можлива участь у цих походах данських контингентів, які перед цим могли входити до складу війська київського князя Святослава під час його східних походів. І в цьому випадку нам можуть допомогти свідчення данських джерел. Розповідаючи про події правління данського короля Харальда I Синьозубого (958-986), Саксон Грамматик згадує, що перший свій похід він спрямував на Схід, «грабуючи усі прибережні країни, які опинились у нього на шляху»⁷⁰.

Похід Харальда I на Схід, якщо співвіднести його з хронологією основних подій його правління, повинен відноситись до кінця 950 – початку 960-х років, тобто раніше східного походу русів у ібн Хаукаля. Цікаво, що за часом похід Харальда I збігається з конфліктами між русами та Хозарським каганатом, про які свідчить хозарський цар Йосип у своєму листі до кордовського урядовця Хасдая б. Шафрута. Так, Йосип повідомляє, що не допускає русів до Каспійського моря і веде з ними

⁶⁴ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. 2: Восточные источники. Москва, 2009. С. 88-89.

⁶⁵ *Christys A. Vikings in the South...* P. 79-93.

⁶⁶ *Stefansson J. The Vikings in Spain from Arabic (Moorish) and Spanish sources // Saga Book of the Viking Club for Northern Research. 1908/9. Vol. 6. P. 31-46.*

⁶⁷ *Ididem.*

⁶⁸ *Ididem.* P. 43-44.

⁶⁹ *Christys A. Vikings in the South...* P. 84.

⁷⁰ *Саксон Грамматик. Деяния данов...* Т. 1. С. 345.

«завзяту війну»⁷¹. Збіг дій данського короля Харальда і русів на Сході дозволяє припустити узгодженість цих акцій, але сучасний стан джерельної бази не дає достатньо підтверджень цієї версії.

Джерела також дозволяють стверджувати про наявність тісних зв'язків між Данією та герцогством Нормандією. І це дозволяє суттєво доповнити нашу інформацію стовно можливості участі данців у нападах скандинавів на Піренеї. Як відомо, герцогство Нормандія було засновано данцями на чолі з їх ватажком Ролло у 911 р. і її засновники зберігали зв'язки з «метрополією» до часів Свена Вілобородого (958-986)⁷². У 940-х роках данські контингенти приймали участь у смути в Нормандії, яка розпочалась після смерті герцога Вільгельма Довгого Меча (922-942), а монети його спадкоємця Річарда I (942-996) фіксуються на просторах від Ірландії до Русі⁷³.

У часи Харальда I Синьозубого (958-986) скандинави, в яких з найбільшою вірогідністю можна бачити саме данців, приймали участь у війні нормандського герцога Річарда I проти французького короля Лотаря та графа Шартра Тібо. Частина цих скандинавів прийняла хрещення, а решта, які відмовились хреститись, відправилась до Піренейського півострова, отримавши під герцога Нормандії провідників. Важливу деталь цього походу наводить Дудо Сен-Квентінський, який вказує серед супротивників скандинавів у цьому поході «смуглих» та «ефіопів»⁷⁴. Це дозволяє припустити, що річ йде про бойові дії скандинавів проти мусульманських військ в аль-Андалус у 971-972 рр., про що згадувалось вище.

Матеріальні джерела дозволяють констатувати наявність візантійських культурних впливів у Данії в добу правління Харальда I. Як прояви цих зв'язків можна розглядати появу данських монет, що наслідують візантійське карбування в Херсоні правління Романа II (959-963) та Никифора Фоки (963-969), розбудову круглих фортець (типу Треллеборг) і золотих виробів східного типу⁷⁵.

Одним з можливих пояснень наявності візантійських впливів на теренах Данії також може бути участь данців у походах київського князя Святослава на Балканах у 960-970-х роках. У цьому контексті важливими є свідчення «Хроніки Монтекассіно». Це джерело, у контексті розповіді про виступ мешканців Барі на чолі з Мелом у 1009-1011 рр. проти влади візантійського імператора, повідомляє про те, що візантійці «з часів Оттона I, покликавши собі на допомогу данців, русь і гваланів, привласнили собі Апулію й Калабрію»⁷⁶. Відсилаючи нас до подій часів правління імператора Оттона I (936-973), «Хроніка Монтекассіно» надає інформацію про події військового зіткнення між Візантією та Священною Римською імперією, яке мало місце у 968-969 рр.⁷⁷. Наявність «русів» у складі візантійського війська можна пояснити тим, що цей конфлікт відбувався у часи, коли київський князь Святослав, як союзник Візантії, воював проти Дунайської Болгарії і частина військових контингентів з Русі могла доєднатись до візантійської кампанії у Південній Італії.

⁷¹ Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград: АН СССР, 1932. С. 83-84.

⁷² Хейвуд Дж. Люди Севера... С. 135-143.

⁷³ Idid. С. 141-142.

⁷⁴ Christys A. Vikings in the South... С. 81-82.

⁷⁵ Андросук Ф.О. Від вікінгів до Русі... С. 110, 116-117.

⁷⁶ Лев Марсиканский, Петр Диакон. Хроника Монтекассина. Москва, 2015. С. 93.

⁷⁷ Loud G.A. Byzantium and southern Italy (876-1000) // The Cambridge history of the Byzantine empire. 500-1492 /Ed. Jonathan Shepard. Cambridge, 2008. P. 565-566.

«Гвалани» – це, вірогідніше, алани з Північного Кавказу. Правитель Аланії, що у візантійському дипломатичному протоколі носив титул «екскусіократора» та «хрещеного сина» візантійського імператора, розглядався Константинополем, як один з провідних союзників у боротьбі проти Хазарії⁷⁸. Поява їх у візантійському війську може розглядатись також, як союзницька допомога.

Данці також потрапляють до списку тих, кого Візантія покликала на допомогу і у цьому контексті цілком слушно може виглядати версія, що вони приєднались до союзницьких військ через посередництво Русі Святослава, прийнявши участь у походах київського князя.

Отже, свідчення ібн Хаукаля дозволяють стверджувати, що в умовах «доби вікінгів» такі військові акції русів, які описує цей автор, були цілком можливі. Ісламські автори 10 ст. часто ототожнювали русів з норманами. Вірогідними контингентами, які приймали участь у походах русів, були данські військові загони Харальда I Синьозубого. Частина цих контингентів могли приймати участь у нападах скандинавів на аль-Андалус.

Завершуючи розгляд питання про зв'язок військових акцій русів у Східній Європі та норманів на Піренейському півострові та Середземному морі слід зазначити, що сучасний стан джерельної бази не дозволяє його підтвердити, або остаточно спростувати. Доведеним на сьогодні фактом є визнання основним вектором данської експансії «доби вікінгів» західний напрям, який включав землі Англії, Франції, Піренейського півострова та Середземноморський басейн. Але не можна і заперечувати їх значної присутності на теренах Східної Європи, де вони приймали певну участь у складанні руської державності та військово-торгівельних акцій київських князів. За таких умов не можна відкидати і дослідницьку гіпотезу про можливість координації цих акцій в обох напрямках, або зв'язку між ними.

ОСТРІВ БЕРЕЗАНЬ, ЯК ПОТЕНЦІЙНА МОРСЬКА БАЗА РУСІ НА ЧОРНОМУ МОРІ

Джерела доводять високу мобільність історичних діячів «доби вікінгів». Ця мобільність стала можливою і завдяки колонізаційному руху скандинавів, які створювали своєрідну «діаспору» й опорні пункти за межами своєї етнічної території. У часи синхронних акцій на західному та східному напрямках з'явилися Данло та герцогство Нормандія, а також бази на островах у гирлах великих річок – Нуармутъє (гирло Луари)⁷⁹ та Йомсбург – фортеця легендарних йомсвікінгів у гирлі Одери⁸⁰. На східних водних шляхах стратегічно важливим пунктом, який за ключовими ознаками нагадує вище згадані, виступає акваторія Дніпро-Бузького лиману з островом Березань. Саме тут розходились водні шляхи: по одному з них руси та варяги прямували до Константинополя (шлях «з варяг у греки»), а по іншому – до Каспійського моря та країн світу ісламу⁸¹. За свідченням Константина Багрянородного, на острові святого Еферія, який ідентифікується як о. Березань, відбувалося переоснащення суден для морського плавання та відпочинок мандрівників, які прибули до лиману Дніпровським шляхом⁸². Але на заваді створенню тут постійної бази стояли візантійці, які побоювалися підсилення

⁷⁸ *Constantine Porfirogenito. De ceremoniis aulae byzantinae libri II. Bonnae, 1828. P. 686-692*

⁷⁹ *Буайе Р. Викинги... С. 147-148; Хейвуд Дж. Люди Севера... С. 120-121.*

⁸⁰ Переклад «Саги про йомсвікінгів» і дослідження див.: *Викинги: Между Скандинавией и Русью...*

⁸¹ *Kuzovkov V. Dniro-Buh Estuary Coast... P. 59-66.*

⁸² *Константин Багрянородный. Об управлении империей... С. 44-51.*

позицій Русі у Чорному морі. Остання обставина знайшла відображення в угоді між Київською Руссю та Візантійською імперією, яку уклали у 945 р.⁸³ Зв'язок водних комунікацій Східної Європи з морськими шляхами Західної знайшов також відображення у легенді про мандри апостола Андрія шляхом «з варяг у греки» та подальше його повернення до Середземномор'я через Балтику й Атлантику⁸⁴.

ДНІПРО-БУЗЬКИЙ ЛИМАН НА ШЛЯХУ ДАНСЬКИХ МАНДРІВНИКІВ ДО ВІЗАНТІЇ

З прийняттям християнства Київською Руссю та скандинавськими країнами свідчення письмових джерел про їх зв'язки стають менш легендарними і ми поступово виходимо з хиткого ґрунту припущень. Джерела повідомляють про суттєву участь скандинавів у християнізації Русі. Серед постатей, які пов'язані з цим процесом, згадуються норвезький король Олаф Трюггвассон та ісландець Торальд Мандрівник⁸⁵. Значні військові скандинавські (варязькі) контингенти привів князь Володимир «з-за моря» і «Повість минулих літ» не вказує їх етнічну приналежність⁸⁶. Частина з них пізніше була відправлена князем на службу до візантійського імператора⁸⁷.

Першу доведену згадку про данців у Київській Русі ми маємо у «Хроніці» Тітмара Мерзебургського у зв'язку з походом Болеслава I Сміливого та Святополка Володимировича на Київ (1018 р.), що був спрямований проти Ярослава Мудрого. За свідченням німецького хроніста, у цей час гарнізон Києва від постійних нападів печенігів складала «раби» та «стрімки данці»⁸⁸. О. Луговий висловлює припущення, що перебування данських військових загонів пов'язано з існуванням союзницької угоди між Ярославом Мудрим і Кнутом Великим⁸⁹.

Близько цього часу данці вперше фіксуються у складі варязької гвардії візантійського імператора. Близько 1012 або 1016 р. данський хускарл Ейлів Торгільссон полишив Англію та відправився до Константинополя⁹⁰. Джерела не наводять конкретного маршруту, яким йшов потік скандинавів бажаних потрапити на службу до візантійського імператора, але вірогідніше за все вони продовжували використовувати стару водну магістраль шляху «з варяг у греки».

До 11 ст. відносяться перші суттєві матеріальні підтвердження активності скандинавів в акваторії Дніпро-Бузького лиману. Серед них слід особливо виділити Березанський рунічний камінь. За О.О.Мельниковою, цю пам'ятку залишили мандрівники з Готланда, або з Вестерйотланда (Швеція). Камінь містить пам'ятний напис, кладений скандинавом Грані на честь його товариша Карла, похованого на острові Березань⁹¹.

⁸³ Повесть временных лет... Ч. 1. С. 37.

⁸⁴ Idid. С. 11-12.

⁸⁵ Джаксон Т.Н. Четыре норвежских конунга на Руси... С. 43-49; Хведченя С. Давньоісландські саги як джерело з історичної географії: подорож Торвальда Кодранссона у святу землю і його перебування на теренах Русі (початок XI ст.) // Український історичний журнал. 2009. № 5 (488). С. 200-213.

⁸⁶ Повесть временных лет... Ч. 1. С. 54.

⁸⁷ Idid. С. 56; *Blöndal S.* The Varangians of Byzantium. An aspect of Byzantine military history. Cambridge, 2007. P. 42.

⁸⁸ *Титмар Мерзебургский.* Хроника. Москва, 2019. С. 182.

⁸⁹ Луговий О.М. «Дани» на Русі та у Візантії на початку XI ст.... С. 72.

⁹⁰ Idid. С. 73-73; Прицак О. Походження Русі... Т. 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. С. 326.

⁹¹ Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Москва: Восточная литература, 2001. С. 200-202.

У Скандинавії традиція встановлення меморіальних рунічних каменів відома з 10 ст. Серед найвідоміших ранніх таких каменів слід згадати пам'ятники в Еллінгу. Перший з них був встановлений данським королем Гормом (друга чверть 10 ст.) на честь своєї дружини – Тюри, а другий – на честь самого Горма та Тюри їх сином і наступником Харальдом I Синьозубим⁹².

Збереглися і данські рунічні пам'ятники, встановлені на честь загиблих під час мандрівок на Схід. Їх чисельність менша ніж тих, що присвячені мандрівникам на Захід, зокрема в Англію. Ці написи не дозволяють нам уточнити, куди саме їздили данці, які мандрували у східному напрямку. Але важливо, що період, коли ці камені були встановлені, охоплює кінець 10 – першу половину 11 ст.⁹³ Отже, встановлення цих каменів синхронне правлінням київських князів Володимира та Ярослава Мудрого, на які припадає активність варягів данського походження на Русі й у Візантії, зафіксована у вищезгаданих письмових джерелах.

Топоніміка Дніпровського шляху у рунічних текстах ритуальних каменів зустрічається в одиничних випадках. Частіше за все написи містять згадки про загибель у «Гардах», «Аустервейзі» («Східному шляху») тощо. Унікальним випадком є згадка дніпровського порогу Айфор (вірогідно, Ненаситецький) на камені з Пільгорда (о. Готланд) (друга половина 10 ст.)⁹⁴.

Унікальним у цьому контексті виглядає рунічний камінь з хутора Альстад (Норвегія)⁹⁵, що встановив Егіль на честь свого сина Торальда, який помер на Дніпровському шляху у Вітахольмі. Згідно тексту останній пункт розташований «між Устахольмом (Ustahólmr) (?) і Гардами»⁹⁶. Назва «Вітахольм» близько до топоніма «Вітічев», міста на Дніпрі, яке згадує у зв'язку з діяльністю «росів» візантійський імператор Константин VII Багрянородний. У середині 10 ст. Вітічев прикордонний пункт Русі, де «роси» збираються кораблі «росів» («монокілі») перед подальшим переходом до дніпровських порогів⁹⁷. «Гарди» – це, вірогідно, Русь або Київ. В останньому випадку це скорочення від «Кенугард» – скандинавське позначення Києва (Koenugardr)⁹⁸. Топонім Устахольм складається з «hólmr» – острів і «Usta» – гирло⁹⁹, тобто «острів у гирлі».

На наш погляд, Устахольм («острів у гирлі») може позначати певний топонім у гирлі Дніпра. У такому випадку припустимо, що напис повідомляв норвезькому читачеві інформацію, що Торальд помер у місті Вітахольм, який розташований на Дніпровському шляху між Руссю та гирлом річки. Вірогідно, що у такій інтерпретації скандинавський Устахольм може відповідати острову святого Еферія, який згадується Константином VII Багрянородним¹⁰⁰. Останній часто ідентифікується як острів Березань у Дніпро-Бузькому лимані.

Встановлення рунічного каменю біля Альстаду скоріш за все відноситься до 11 ст. До цих часів відноситься і діяльність норвезького короля Харальда III

⁹² Idid. С. 273; Джонс Г. Викинги. Потомки Одина и Тора... С. 107-110; Андрощук Ф. Від вікінгів до Русі... С. 102.

⁹³ Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи... С. 274-276.

⁹⁴ Idid. С. 296.

⁹⁵ Idid. С. 279-284.

⁹⁶ Idid. С. 279.

⁹⁷ Константин Багрянородный. Об управлении империей... С. 46-47.

⁹⁸ Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. Санкт-Петербург, 2005. С. 411-412.

⁹⁹ Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи... С. 281-284.

¹⁰⁰ Константин Багрянородный. Об управлении империей... С. 48-49.

Суворого (1046-1066) на Сході. Перед тим як стати правителем Норвегії він тривалий час знаходився при дворі київського князя Ярослава Мудрого, а звідти поїхав до Константинополю, де керував варязькою гвардією правителів Візантії. У наслідок своєї участі у політичній боротьбі при дворі візантійського імператора Харальд був змушений повернутись до Києва. Автори ісландської саги повідомляють, що майбутній норвезький король прямував до «Стартахав» (Чорне море) і далі через «Елліпалтар» потрапив до «Аустррики» («Східна держава»). «Елліпалтар» часто інтерпретується, як гирло Дніпра¹⁰¹. Отже, вірогідно, ми маємо ще одну скандинавську географічну назву 11 ст., яка співвідноситься з Дніпро-Бузьким лиманом.

Протягом 11-13 ст. варязька гвардія залишалась одним з найкращих підрозділів візантійського війська й удільна вага данців серед вояків, які тут проходили службу, була доволі великою. Так, Робер де Кларі згадує саме данців та англійців, як захисників Константинополя під час його штурму учасниками IV хрестового походу (1204 р.)¹⁰². Але у цей період скандинавські країни вже стали частиною західноєвропейської цивілізації, пройшовши християнізацію. Доба вікінгів закінчилась і щоб потрапити до Візантії скандинави все частіше користувались транспортними магістралями, які проходили через Німеччину, або навкруги Західної Європи. На зміну маршрутів пересування вплинули і хрестові походи, у яких активну участь приймали скандинавські збройні контингенти. У той же час зберігались зв'язки Скандинавії з Руссю і скандинавські мандрівники продовжували використовувати шляхи Східної Європи. Отже, не завжди можна впевнено стверджувати яким саме шляхом той або інший вояк чи купець потрапив до Константинополя.

Після нормандського завоювання Англії (1066 р.) на візантійську службу спрямувався значний потік вояків-англосаксів. Частина з них мала данське коріння, оскільки походили від скандинавських поселенців Данелаг. За версією англійського хроніста Ордеріка Віталія, англосаксонські вояки потрапили до Візантії після спроб данського короля Свена II Естрідсона відвоювати Англію у Вільгельма Завойовника. Вірогідний маршрут англосаксів проходив Чорним морем («пропливли через Понт до Фракії»)¹⁰³, тобто з використанням шляху «з варяг у греки» через Дніпро-Бузький лиман. В історіографії також висловлювались припущення про існування груп англосаксонських мігрантів, які у 1080-х роках оселились у візантійських володіннях у Криму між Херсоном(Херсонесом) і Сугдеєю¹⁰⁴.

У контексті міграції англосаксів до Візантії важливу роль отримують і дансько-руські відносини другої половини 11 ст. Відомо, що сини англосаксонського короля Гаральда, а також його донька Гіта знайшли притулок при дворі Свена II Естрідсона. Саме він організував шлюб Гіти з Володимиром Мономахом. За свідченням Саксона Граматика, «у благословенному роді нашого господаря змішалися британська та східна кров, у силу чого він став прикрасою двох народів»¹⁰⁵. Джерело відмічає англосаксонські та руські родинні зв'язки Свена II не випадково, оскільки його мати

¹⁰¹ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарии. Москва, 2012. С. 478.

¹⁰² Робер де Кларі. Завоевание Константинополя. Москва, 1986. С. 54.

¹⁰³ Blöndal S. The Varangians of Byzantium... P. 141-142.

¹⁰⁴ Idid. P. 142-146.

¹⁰⁵ Саксон Грамматик. Деяния данов... Т. 2. С. 12.

та мати Гаральда Годвінсона, батька Гіти були сестрами¹⁰⁶. Отже, Свен II доводився Гіті, доньці Гаральда двоюрідним дядьком. Таким чином, династичні зв'язки створювали певний геополітичний простір у межах якого данські й англосаксонські мандрівники пересувались між Англією та Візантією. При цьому вони цілком слушно могли використовувати і шлях «з варяг у греки».

Вищезгадані династичні зв'язки поглиблювались й у добу хрестових походів. Опосередковані свідчення письмових джерел дозволяють говорити про пересування шляхом «з варяг у греки» представників королівських родин, які через Константинополь намагались досягти Святої Землі, або пересувались у зворотному напрямку до Скандинавії. Так, О.В. Назаренко відстоював версію про паломництво Гіти, доньки Гаральда Годвінсона до Єрусалиму. Він вважав, що дружина Володимира Мономаха могла відвідати Святу Землю у складі загонів учасників Першого хрестового походу (1096-1099), приєднавшись до них у Константинополі. Там вона мала можливість зустрітися з англосаксами, які служили у варязькій гвардії¹⁰⁷. Французькі хроністи 13 ст. вказують і на участь загонів з Русі, Норвегії та Польщі у взятті хрестоносцями Нікеї у 1097 р.¹⁰⁸ Хоча в історіографії висловлюється скептичне відношення до останнього факту¹⁰⁹ слід відмітити його значну вірогідність. Під час боротьби за Нікею учасники Першого хрестового походу діяли у координації з візантійськими військами, які й оволоділи містом. У цьому випадку річ могла йти про норвежців і русів, які воювали у складі варязької гвардії, або, приймаючи версію О.В. Назаренка, прибули до Константинополя, супроводжуючи Гіту Гаральдівну.

За свідченням Ордерика Віталія, через Русь повернувся до Норвегії з хрестового походу і король Сігурд Хрестоносець. Перебуваючи на Русі, він одружився на Малфрід, доньці Мстислава Великого й онуці Гіти Гаральдівни¹¹⁰.

Певним свідченням перебування данського короля на шляху «з варяг у греки» є оповідання джерел про паломництво до Святої землі Еріка I Доброго (1095-1103 рр.), сина короля Свена II і його дружини Боділь Турготсдаттер. Саксон Граматик повідомляє, що Ерік I потрапив до Константинополя суходолом через «Русцію» (Русі), але подарунками данського короля візантійському імператорові Олексію I Комніну були військові кораблі¹¹¹. У самому Константинополі Ерік I Добрий зустрів багато співвітчизників, які перебували на службі у варязькій гвардії¹¹². Інше джерело «Сага про Кнютлінгів» повідомляє, що Ерік I з військом дістався Константинополя через володіння німецького імператора («конунга франків»), який надав йому військову допомогу¹¹³. Але ця версія викликає певні

¹⁰⁶ Уолкер Й. Гаральд, последний король англосаксов. Москва: Евразия, 2014. С. 29-30.

¹⁰⁷ Назаренко А.В. Чудо св. Пантелеймона о «русском короле Харальде»: монастырь св. Пантелеймона в Кельне и семейство Мстислава Великого (конец XI – начало XII века) // Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. Москва, 2001. С. 585-616.

¹⁰⁸ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 140-141.

¹⁰⁹ Назаренко А.В. Русь, Запад, Святая земля в эпоху крестовых походов // Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. Москва, 2001. С. 636.

¹¹⁰ Андрущак Ф. Від вікінгів до Русі... С. 130-131.

¹¹¹ Саксон Граматик. Деяния данов... Т. 2. С. 49-51.

¹¹² Ididem.

¹¹³ Джаксон Т.Н. Сага о Кнютлингах: Переводы комментариев. Исследования. Научное издание. Санкт-Петербург, 2021. С. 105-107.

сумніви через те, що німецький імператор Генріх IV (1056-1106) у цей час знаходився під відлученням і вів боротьбу з римським папою за інвеституру, тому потребував військових ресурсів у власних володіннях.

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПОХОВАННЯ ОСТРОВА БЕРЕЗАНЬ

Усі наведені випадки доводять високу щільність пересувань шляхом «з варяг у греки» протягом 11-13 ст. Наслідком цієї обставини можна вважати і виникнення постійних поселень у гирлі Дніпра та в акваторії Дніпро-Бузького лиману. Найбільшим з них було літописне місто Олешшя¹¹⁴. Вірогідно, що до цих же часів можуть відноситись поховання на о. Березань, відкриті останні десятиліття.

Активні дослідження археологічних шарів доби античності на о. Березань мали місце ще з 19 ст. Але середньовічні старожитності острова тривалий час залишались поза увагою дослідників. Ще у 1947 р. М.Ф. Болтенко припустив існування на о. Березань середньовічного поселення¹¹⁵. Археологічні дослідження 20 ст. (Е.Р. фон Штерна, В.В. Лапіна) довели існування на острові середньовічних поховань, але ним не приділили достатньої уваги, оскільки науковців більше цікавили античні старожитності¹¹⁶.

Значним кроком вперед, що розкрив перспективи досліджень середньовічних пам'яток острова, стали археологічні розкопки 21 ст. Протягом 2007-2015 р. експедиція під керівництвом В.В. Крутілова дослідила рештки 20 небіжчиків. У 2016 р. було відкрито колективне поховання 45 осіб. Найбільш вірогідно ці пам'ятки слід датувати 11-12 ст.¹¹⁷ Поховальний інвентар дозволяє припустити, що небіжчики можуть мати зв'язок, як з Русю, так і зі скандинавським регіоном, зокрема Данією. Дати більш чітку відповідь можуть допомогти подальші системні дослідження старожитностей острова із залученням сучасних технологій, зокрема дослідженням ДНК профілів похованих.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки дискусії слід зазначити, що тривалі дослідження середньовічних письмових історичних джерел та археологічних пам'яток акваторії Дніпро-Бузького лиману та, зокрема, острова Березань дозволяють стверджувати про наступне. Встановленим фактом залишається те, що у добу Київської Русі (9-13 ст.) акваторія й узбережжя лиману залишались важливими пунктами на водних магістралях, які поєднували скандинавський регіон з Візантією та мусульманським Сходом. Саме тут мандрівники переобладнували свої кораблі для морського плавання після проходження Дніпровського річкового шляху. Серед тих, хто мандрував через акваторію лиману, певну групу складали вихідці з Данії.

Данців можна вважати найвпливовішою групою, яка приймала участь у скандинавській експансії доби вікінгів. Вони зіграли визначальну роль у

¹¹⁴ Руссев Н.Д. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья – Белгород и Олешье. Генуэзская Газария и Золотая Орда // *Stratum Plus*, 2015. С. 19-38; *Водотика С., Савенок Л.* Літописне Олешшя в контексті історії України-Руси // *Місто: історія, культура, суспільство*. 2022. № 2 (14). С. 19-40.

¹¹⁵ Болтенко М.Ф. Стародавня руська Березань // *Археологія*. 1947. С. 39-51.

¹¹⁶ Лапін В.В. Отчет о работе Березанской экспедиции ИА АН УССР в 1971 г. // *Науковий архів ІА НАНУ*. Ф. 64. Спр. 1971/9а.

¹¹⁷ Крутілов В.В., Смирнов О.І., Бондаренко Д.В. Розкопки античного поселення Борисфен... С. 159-161; Смирнов О.І., Кузовков В.В. Острів Березань на шляху «з варяг у греки»... С. 105-107.

скандинавському колонізаційному русі на Заході Європи. Але сьогодні можна стверджувати, що певні данські групи приймали активну участь й у засвоєнні водних шляхів Східної Європи, де, як традиційно вважається, домінували вихідці зі Швеції.

Про ранні данські зв'язки зі Східною Європою свідчить поява у 9 ст. срібних дирхемів на теренах Данії. Письмові джерела, що описують події 9-10 ст., часто не дозволяють визначити походження конкретних груп скандинавів на східних водних шляхах. Але існуючі гіпотези про діяльність окремих конунгів на теренах Східної Європи (Рагнара Лодброка, Хвітсерка, Рюрика Ютландського) дозволяють припускати наявність значного данського компоненту у складі правлячої еліти Київської Русі з перших часів її існування. Конунгів супроводжували їх дружинники, тому цілком вірогідно, що контингенти данського походження приймали участь у більшості військових походів київських князів у володіння Візантії та ісламський світ. Вірогідно, що маршрути більшості з цих походів проходили акваторією Дніпро-Бузького лиману, де на острові Березань відбувалось переоснащення кораблів. За цими же маршрутами відбувалась і торгівельна діяльність.

Також опосередкованим підтвердженням данської активності на Сході можна вважати взаємозв'язок норманських походів на Піренейський півострів і Середземне море з військовими акціями київських князів.

У 11-12 ст. данські військові найманці відомі на службі у київських князів і варязькій гвардії візантійських імператорів. Шлях «з варяг у греки» залишався однією з водних комунікацій, якою данські варяги потрапляли до Константинополя, а Дніпро-Бузький лиман – важливим пунктом на цьому шляху.

Тривалий час матеріальні свідчення функціонування середньовічних водних магістралей у межах акваторії Дніпро-Бузького лиману не досліджувались. Увагу привертала випадкові знахідки, певні з яких, такі як Березанський рунічний камінь, ставали справжньою науковою сенсацією. Новий етап у дослідженні середньовічних старожитностей лиману розпочався у 2007 р. відкриттям групи поховань цього періоду на острові Березань. Застосування сучасних технологій, зокрема аналізу генетичних профілів, дозволить конкретизувати наші знання про функціонування середньовічних водних магістралей в акваторії лиману, уточнити склад мандрівників і виділити окремі етнічні компоненти, зокрема данський.

REFERENCES

- Amedroz, H.F. & Margoliouth, D.S. (Eds.)** (1921). *Ibn Miskawayh. The eclipse of the Abbasid caliphate, original chronicles of the fourth Islamic century*. Oxford [in English].
- Androshchuk, F.** (2017). *Oseberg. Zagadki korolevskogo kurgana* [Oseberg. Mysteries of the royal mound]. Kiev: Laurus [in Russian].
- Androshchuk, F.O.** (2022). *Vid vikiniv do Rusi* [From the Vikings to Rus']. Kyiv. Naukove nekomertsiine vydannia [in Ukrainian].
- Blöndal, S.** (2007). *The Varangians of Byzantium. An aspect of Byzantine military history*. Cambridge [in English].
- Boltenko, M.F.** (1947). *Starodavnina ruska Berezan* [Ancient Berezan of Rus']. *Arkheolohiia*, 1, 39-51 [in Ukrainian].
- Buaie, R.** (2012). *Vikingi: istoriya i tsivilizatsiya* [Les Vikings. Histoire et civilisation]. Sankt-Peterburg: Evraziya [in Russian].
- Christys, A.** (2015). *Vikings in the South. Voyages to Iberia and the Mediterranean*. London: Bloomsbury [in English].
- Constantine Porfirogenito** (1828). *De ceremoniis aulae byzantinae libri II*. Bonnae [in Latin].

- Diakonov, I.V. (Trans.)**. (2006). *Liutprand Kremonskiy. Antapodosis. Kniga ob Ottone. Otchet o posolstve v Konstantinopol* [Liutprand of Cremona. Antapodosis. A book about Otto. Report on the embassy in Constantinople]. Moskva: Russkaya panorama [in Russian].
- Diakonov, I.V. (Trans.)**. (2015). *Lev Marsikanskiy, Petr Diakon. Khronika Montekassino* [Leo of Marsican, Peter the Deacon. Chronicle of Montecassino]. Moskva: Russkaya panorama [in Russian].
- Dosaev, A.S. (Ed.)** (2022). *Datskie Khroniki 12 veka* [Danish chronicles of the 12th century]. Moskva: Russkaya panorama [in Russian].
- Dosaev, A.S. & Nastenka, I.A. (Ed. & Comp.)** (2017). *Sakson Grammatik. Deyaniya danov* [Saxon Grammar. Acts of the Danes]. Moskva: Russkaya panorama [in Russian].
- Dosaev, A.S. & Nastenka, I.A. (Ed. & Comp.)** (2019). *Titmat Merzeburgskiy. Khronika* [Titmar of Merzeburg. Chronicle]. Moskva: Russkaya panorama [in Russian].
- Duczko, W.** (2004). *Viking Rus. Studies on the presence of Scandinavians in Eathern Europe*. Leiden-Boston [in English].
- Dzhakson, T.N.** (2000). Chetyre norvezhskikh konunga na Rusi: Iz istorii rusko-norvezhskikh otnoshenii v poslednei treti X – pervoi polovine XI vv. [Four Norwegian kings in Rus': From the history of Russian-Norwegian relations in the last third of the 10th – first half of the 11th century]. Moskva. Yazyki russkoi kultury [in Russian].
- Dzhakson, T.N.** (2012). *Islandskie korolevskie sagi o Vostochnoi Evrope* [Icelandic royal sagas from Eastern Europe]. Moskva [in Russian].
- Dzhakson, T.N.** (2021). *Saga o Knyutlingakh* [The Knütting Saga]. Sankt-Peterburg. Izdatelstvo Olega Abishko [in Russian].
- Dzhakson, T.N., Konovalov, I.G. & Podosinov, A.V. (Eds.)** (2009-2010). *Drevniaia Rus v svete zarubezhnykh istochnikov*. Khrestomatiia [Ancient Russia in the light of foreign sources: Reader Book]. Moskva [in Russian].
- Dzhons, G.** (2007). *Vikingi. Potomki Odina i Tora* [Vikings. Descendants of Odin and Thor]. Moskva. Tsentrpoligraf [in Russian].
- Fetisov, A.A. & Shchavalev, A.S. (Eds.)**. (2009). *Vikingi: Mezhdru Skandinaviei i Rusiu* [Vikings: Between Scandinavia and Rus']. Moskva: Veche [in Russian].
- Franklin, S. & Shepard, D.** (2009). *Nachalo Rusi. 750-1200* [The Emergence of Rus: 750-1200]. Sankt-Peterburg: Dmitriy Bulanin [in Russian].
- Golb, N. & Pritsak, O.** (1997). *Khazarsko-evreiskie dokumenty X veka* [Khazar-Jewish documents of the 10th century]. Moskva – Yerusalim: Gesharim [in Russian].
- Gubarev, O.L.** (2019). *Riurik Skeldung* [Rurik Skjeldung]. Sankt-Peterburg: Evraziya [in Russian].
- Haywood, J.** (2017). *Liudi Severa: Istoriya vikingov, 793-1241* [The People of the North: A Viking History, 793-1241]. Moskva: Alpina non-fiction [in Russian].
- Holck, P.** (2006). The oseberg ship burial, Norway: new thoughts on the skeletons from the grave mound. *European Journal of Archaeology*, 9 (2-3), 185-210. DOI: <https://doi.org/10.1177/146195710708612> [in English].
- Ibn Khordadbekh** (1987). *Kniga putey i stran* [Book of ways and countries]. Baku: Elm [in Russian].
- Kalinina, T.M.** (2001). Arabskie uchonye o nashestvii normannov na Seviliu v 844 g. [Arab scientists about the Norman invasion of Seville in 844]. In *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy. Vostochnaya i Severnaya Evropa v srednevekovie*, (pp. 190-210). Moskva [in Russian].
- Khvedchenia, S.** (2009). Davnoislandski sagy yak dzherelo z istorychnoi heohrafii: podorozh Torvalda Kodranssona u sviatu zemliu i yoho perebuvannia na terenakh Rusi (pochatok XI st.) [Old Icelandic sagas as a matter of historical geography: Thorvald Kodransson's journey to the holy land and his visit to the teren of Russia (early 11th century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5 (488), 200-213 [in Ukrainian].
- Kokovtsov, P.K.** (1932). *Evreisko-khazarskaia perepiska v X veke* [Jewish-Khazar correspondence in the 10th century]. Leningrad: AN SSSR [in Russian].
- Krutilov, V.V., Smyrnov, O.I. & Bondarenko, D.V.** (2018). Rozkopky antychnoho poselennia Borysfen (o. Berezan) na diliantsi HSH [Excavations of the ancient settlement Borysfen (Island of Berezan) on the site of GSh]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, 159-161 [in Ukrainian].
- Kuzovkov, V.V.** (2020). Pokhid rusiv na Kaspii i rusko-khazarska ukhoda u konteksti mizhnarodnykh vidnosyn pershoi chverti X stolittia [Rus' march on the Caspian Sea and the Russo-Khazar agreement in the context of international relations of the first quarter of the tenth century]. *Colloquia Russica*. Series I, Vol. 10: Diplomacy of Medieval Rus' of the 10th-16th cc., 25-35 [in Ukrainian].

- Kuzovkov, V.** (2021). Dnipro-Buh Estuary Coast in Context of Eastern Campaigns of Prince Sviatoslav (964-972). *Eminak*, 3 (35), 59-66. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.3\(35\).541](https://doi.org/10.33782/eminak2021.3(35).541) [in English].
- Kuzovkov, V.V.** (2021). *Pokhody rusiv u Tabaristan u druhii polovyni IX – na pochatku X stolit: marshrut i mistse u mizhnarodnykh vidnosynakh (za svidchenniamy ibn Isfandiara)* [Rus Campaigns in Tabaristan in the Second Half of the 9th – Early 10th Century: Route and Place in International Relations (on Materials of Ibn Isfandiār)]. *Eminak*, 1 (33), 318-327. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2021.1\(33\).510](https://doi.org/10.33782/eminak2021.1(33).510) [in Ukrainian].
- Kuzovkov, V.V.** (2022). *Rusi vs karmati: novyi pogliad na podii v Bardha'a v 40-kh rokakh X stolittya* [Rus' vs Qarmatians: a New Look at the Events of the Bardha'a in the 40s of the 10th century]. *Skhodoznavstvo*, 89, 25-48. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2022.89.025> [in Ukrainian].
- Lapin, V.V.** (1971). *Otchet rabote Berezanskoj ekspeditsii IA AN USSR v 1971 g.* [Report on the work of the Berezan expedition of the IA Academy of Sciences of the Ukrainian SSR in 1971]. Scientific Archive of the Institute Archeology NASU NAN Ukraine. Fund 64. File 1971/9a [in Russian].
- Lebedev, G.S.** (2005). *Epokha vikingov v Severnoi Evrope i na Rusi* [The era of the Vikings in Northern Europe and in Rus']. Sankt-Petersburg: Evraziia [in Russian].
- Litavrin, G.G. & Novoseltsev, A.P. (Eds.)**. (1989). *Konstantin Bagrianorodnyi. Ob upravlenii imperii* [Konstantin Porphyrogenitus. On the administration of the Empire]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Likhachev, D.S. (Comp.)** (1950). *Povest vremennykh let* [The Tale of Bygone Years]. Moskva: AN SSSR [in Russian].
- Litavrin G.G. (Ed.)**. (1988). *Lev Diakon. Istoriya* [Leo the Deacon. History]. Moskva: Nauka [in Russian].
- Liubarskii, Ya.N. (Ed)** (2009). *Prodolzhatel Feofana. Zhizneopisaniia vizantiiskikh tsarei* [Continuer of Theophanes. Biographies of the Byzantine kings]. Sankt-Peterburg: Aleteiia [in Russian].
- Loud, G.A.** (2008). Byzantium and Southern Italy (876-1000). In **Shepard, Jonathan (Ed.)**. *The Cambridge history of the Byzantine empire. 500-1492*. Cambridge [in English].
- Luhovyi, O.M.** (2016). «Dany» na Rusi ta u Vizantii na pochatku XI st. ['Dani' in Rus' and Byzantium at the early 11th century]. *Davnyna. Kharkivskiy istoryko-arkheolohichnyi shchorichnyk*, 13, 69-76 [in Ukrainian].
- Margaryan, A., Lawson, D.J., Sikora, M. et al.** (2020). Population genomics of the Viking world. *Nature*, 585, 390-396. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2688-8> [in English].
- Melnikova, Ye.A.** (2001). *Skandinavskie runicheskie nadpisi: Novie nakhodki i interpretatsii* [Scandinavian runic inscriptions: New discoveries and interpretations]. Moskva: Vostochnaya literatura [in Russian].
- Melnikova, Ye.A. & Petrukhin, V.Ya.** (2014). *Drevniaya Rus v srednevekovom mire: entsiklopediya* [Ancient Rus in the Middle Ages: an encyclopedia]. Moskva: Lodomir [in Russian].
- Minorskiy, V.F.** (1963). *Istoriia Shirvana i Derbenta X-XI vv.* [The History of Shirvan and Derbent in X-XI centuries]. Moskva [in Russian].
- Nazarenko, A.V.** (2001). *Drevniaya Rus na mezhdunarodnykh putyakh: Mezhdistsiplinarnye ocherki kulturnykh, torgovykh, politicheskikh svyazei IX-XII vv.* [Ancient Rus on International Routes: Interdisciplinary Essays on Cultural, Trade, and Political Relations of the IX-XII Centuries]. Moskva [in Russian].
- Pashuto, V.T.** (1968). *Vneshnyaya politika Drevnei Rusi* [Foreign policy of Ancient Russia]. Moskva [in Russian].
- Prais, N.** (2021). *Istoriya vikingov: Deti Yasenya i Vyaza* [Children of ash and elm: a history of the vikings]. Moskva: KoLibri, Azbuka-Attikus [in Russian].
- Prytsak, O.** (1997). *Pokhodzhennia Rusi* [Origin of Rus']. Vol. 2: Starodavni skandynavski sahy i Stara Skandynaviia. Kyiv [in Ukrainian].
- Rushev, N.D.** (2015). Dva varianty gorodskoi istorii srednevekovogo Prichernomor'ya – Belgorod i Oleshe [Two Variants of the Urban History of Medieval Black Sea Region – Belgorod and Oleshche]. In *The Genoese Gazaria and the Golden Horde. Collection of articles in series «Archaeological records of Eastern Europe»*. Stratum Plus, 19-38 [in Russian].
- Smyrnov, O.I. & Kuzovkov, V.V.** (2020). *Ostriv Berezan na shliakhu «z variah u hrekyy» (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2007-2016 rr.)* [The island of Berezan on the way 'From the Varangians to the Greeks' (according to the materials of archaeological research in 2007-2016)]. Proceedings of the Conference: III-IV Konhres skhodoznavtsiv (do 150-i richnytsi vid dnia narodzhennia Ahatanhela Krymskoho). Vol. 1 (pp. 105-107). Kyiv [in Ukrainian].

- Stefansson, J.** (1908/9). The Vikings in Spain from Arabic (Moorish) and Spanish sources. *Saga Book of the Viking Club for Northern Research*, 6, 31-46 [in English].
- Tolochko, A.P.** (2015). *Ocherki nachalnoi Rusi* [Essays of early Rus']. Kiev: Laurus [in Russian].
- Vasiliev, A.** (1946). *The Russian Attack on Constantinople in 860*. Cambridge [in English].
- Vinogradov, A.Yu. (Trans.) & Kuzenkov, P.V. (Comp.)**. (2014). *Khronika Simeona Magistra i Logofeta* [The Chronicle of Simeon Magister and Logofetus]. Moskva [in Russian].
- Vodotyka, S. & Savenok, L.** (2022). Litopysne Oleshshia v konteksti istorii Ukrainy-Rusy [Historical Oleshsha in the context of the history of Ukraine-Rus]. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*, 2 (14), 19-40 [in Ukrainian].
- Voitovych, L.** (2006). *Kniazha doba: portrety elity* [Princely age: portraits of the elite]. Bila Tserkva: Publisher Oleksandr Pshonkivskiy [in Ukrainian].
- Voitovych, L.** (2011). Zahadky vikiniv: Ladoha i Plisnesk. Prodovzhennia dyskusii na mezhi XX-XXI stolit [Riddles of Vikings: Ladoga and Plisnesk. Continuation of the discussion at the boundaries of the XX-XXI centuries]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 20, 142-188 [in Ukrainian].
- Voitovych, L.** (2016). Chy buv Rahnar Lodbrok u Ruskykh zemliakh [Was Ragnar Lodbrok in the Russian Lands]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Evropi*, 16, 93-107 [in Ukrainian].
- Voitovich, L.V.** (2015). Kholmgard – Novgorod: zagadki istorii Rusi X – pervoi poloviny XI veka [Holmgard-Novgorod: Riddles of Rus' History in Xth – the first half of XIth century]. *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Istorija – filologiya*, 25 (1), 7-18 [in Russian].
- Walker, J.** (2014). *Garald, poslednii korol anglosaksov* [Harald, the last king of the Anglo-Saxons]. Moskva: Evrazia-Klio [in Russian].
- Zaborov, M.A. (Trans. & Comp.)** (1986) *Rober de Klari. Zavoevanie Konstantinopolya* [Robert de Clare. Conquest of Constantinople]. Moskva: Nauka [in Russian].